

Çocuklara Allah İnancının Öğretiminde Temel İlkeler

MEHMET EMİN AY

Özet

Eğitim denilince ilk akla gelen çocuk eğitimidir. Eğitimin bir parçasını da din eğitimi oluşturur. Dinin inanç, ibadet, ahlak ve muamelat alanı vardır. Bu alanlar iç içe girmesine rağmen, öğretiminde farklı ilke ve esaslar söz konusudur. Özellikle inanç esaslarının soyut konulardan oluşması konuyu hem hassaslaştırmakta hem de zorlaştırmaktadır. Bu makalede, İslam inanç esaslarının temelini oluşturan Allah inancının öğretimi ele alınmıştır. Çocuklara Allah inancının öğretiminde yapılacak bir hata büyük sorunlara sebep olabilmektedir. Bu nedenle anne baba ve eğitimciler bu konuda dikkatli olmalıdır. Bu çerçevede içinde makalede Allah inancının öğretiminde dikkat edilmesi gereken ilkeler şu başlıklar altında açıklanmıştır:

1. Allah Sevgisi Esas Olmalıdır
2. Hoşgörülü Olmalıdır
3. Tedricilik (Aşamalık) Esasına Özen Göstermelidir
4. Çocuğun Gönline Hitap Etmelidir
5. Çocuğun Dikkatini Etrafındaki Eşya ve Olaylara Yöneltilmelidir.

Bu ilkeler açıklanırken, ayet ve hadisler temel alınmış, günümüz eğitimci ve psikologların görüşlerinden yararlanılmış ve ilkeler örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Allah sevgisi, çocuk, eğitim, tedricilik

– ARASTIRMA MAKALESİ –

MEHMET EMİN AY, mehmeteminay@uludag.edu.tr

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7305-8981>

Geliş tarihi: 10.09.2021 • Kabul tarihi: 17.10.2021

doi: <https://doi.org/10.47646/CMD.2021.251>

Abstract

When it comes to education, the first thing that comes to mind is child education. Religious education is also a part of it. Religion has sections such as belief, worship, morality and acting. Although these fields are intertwined, there are different principles and rules in teaching each of them. In particular, the fact that the principles of belief are composed of abstract subjects makes the subject much more sensitive and difficult. In this article is discussed the teaching of belief in Allah, which forms the basis of Islamic belief. A single mistake in teaching children about belief in Allah can cause major problems. Therefore, parents and educators should be careful in this regard. Within this framework, the principles to be considered in the teaching of belief in Allah are explained under the following headings:

1. Love of Allah Should Be Essential
2. Tolerance Is a Must
3. Attention Should Be Paid to the Principle of Gradualism
4. It Should Appeal to the Heart of the Child
5. The Attention of the Child Should be Directed to the Surrounding Things and Events.

While explaining these principles, verses and hadiths were taken as a basis, the views of today's educators and psychologists were used and these principles were illustrated with examples.

Keywords: Love of Allah, child, education, gradualism

Giriş

İnsanın çocukluğunda aldığı dinî telkinlerin, hayatı boyunca onda derin ve silinmesi zor izler bıraktığı eskiden beri bilinen bir gerçektir (İhvânî's-Safâ, t.y., s.307). Günümüzde de çocuk psikolojisi üzerinde yapılan araştırmalar, çocuğun kişiliğinin temel özelliklerinin ilk yıllarda oluştuğunu ortaya koymuştur. Çünkü karakterin tohumları ilk çocukluk yıllarında atılmakta ve sonraki yıllarda gelişimine devam etmektedir.

Ruh ve beden gibi, maddi ve manevi unsurları bünyesinde birlikte taşıyabilen insan evladı, yeryüzündeki hayat serüveninde bedensel açıdan ihtiyaçlarını karşılama çabaları yanında, ruhî yönden muhtaç olduğu inanç duygusunu tatmin gayesiyle, bazen gökteki güneşe, aya ve yıldızlara; bazen de kendi eliyle yaktığı ateşe, kutsal saydığı hayvanlara veya birtakım varlıklara tapmıştır (Taplamacıoğlu, 1975, s.67 vd.). Irkları, devirleri ve

ülkeleri ayrı; birbirini tanımayan insanlarda görülen bu mutlak inanç birliği, din fikrinin genel, Allah inancının da fitrî (yaratılıştan gelen özellik) bir mahiyete sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bütün kültürlerde dinî faaliyetlerin bulunması da emniyet (güvende olma) ihtiyacının evrensel bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır (Özbaydar, 1970, s.7).

Her ne kadar insandaki din duygusu ve dinlerin kök ve başlangıçları, eskiden beri tartışma konusu olmuşsa da¹ ister güvende olma, ister bağlanma; ister sevgi, ister korku... hangi içgüdü ve duygu ile açıklanırsa açıklansın, “insan, yapısı itibariyle gerek şuurlu, gerek şuursuzca, mutlaka bir inanç sahibi olmak zorundadır.” (Kutub, 1981, s.16) Çünkü din, insanın düşünce, irade, duygu, vicdan ve davranış gibi, bütün kabiliyet ve temayüllerine hitap etmektedir. Bu özelliğiyle din, insanın aklına ve gönlüne hitap eden bilim, felsefe ve sanat gibi yalnız bir cephesine yönelmiş değildir. Bilakis din, insanın bütün benliğine yönelen ve onu etkileyen bir şuurdur (Ayhan, 1981, s.165). Bu nedenle diyebiliriz ki, bilimde ve teknolojiye ne kadar ilerlerse ilerlesin, insanın dine olan ihtiyacı hiçbir zaman ortadan kalkmayacaktır.

Hemen her dinde çeşitli şekillerde görülen ibadetlerin de bu fitrî inancın eseri ve sonuçları olduğu söylenebilir. Çünkü inanç olmadan, ibadetin varlığı düşünülemez. Bu itibarla, görülen ve görülmeyen her şeyin bir yaratıcısı olduğuna, uçsuz bucaksız evreni yaratan ve yöneten “Yüce Kudret”in varlığına ve birliğine iman, diğer hak dinlerin olduğu gibi, İslam inancının da temelini teşkil etmektedir (Draz, 1983, s.24; İslamoğlu, 1984, s.82).

İslam inanç sisteminde Allah’a iman, insan ile yaratıcısı arasında en değerli bağı teşkil eder. Zira yeryüzünde en şerefli varlık insan,² insanın da en değerli organı, kalbidir³. Kalbin sahip olduğu en kıymetli varlığı ise imandır, inançtır.

Allah’a iman, inanç sisteminin başlangıç noktası olduğu gibi, İslam dininin akîde ve amel yönünden de en önemli konularından biridir. Zira imanın diğer bölümlerini, (meleklerle, kitaplara... iman) Allah’a imanın alt başlıkları olarak kabul etmek mümkündür.

Bu çalışmada, hem pedagojik kaynaklar hem de din psikolojisi araştırmaları ışığında, çocuklara Allah inancının öğretiminde dikkat edilmesi gereken temel ilkeleri belirlemeye çalışacağız. Ancak öncelikle şu

1 Dinlerin kök ve başlangıçları için bkz. Taplamacıoğlu, 1975, s. 66.

2 Bakara, 2/31; İsrâ, 17/70.

3 Buhâri, İmân, 39; Müslim, Müsâkât, 107.

hususunu belirtmeliyiz ki, genel eğitimde tehdit, tenkit, aleyhte kıyaslama, kıskandırma vb. hatalı davranışlardan kaçınmak esas olduğu gibi⁴, bu durum din eğitimi ve öğretiminde, özellikle Allah inancının çocuklara öğretiminde de hiç şüphesiz söz konusudur.

Din Psikolojisi bilim dalında yapılan araştırmalar, çocuğun ikinci yaştan itibaren din ile karşılaştığını (Yavuz, 1983, s.41), 3-4 yaşından sonra ise “Nasıl/neden?” sorularıyla her şeyin aslını ve bu arada Yaratıcı gücün mahiyetini araştırdığını ortaya koymuştur (Armaner, 1980, s.83; Yavuz, 1983, s.40). Hatta çocuğun ateist bir çevrede yetişmiş olsa bile yine de “Yaratıcı” gücü aramaya girişeceğini belirten araştırma sonuçlarına rastlamak mümkündür (Jacquin, 1976, s.78). O hâlde, dinin insan hayatında ve çocuk ruhunda nasıl bir önemi haiz olduğu tartışmalarının artık geride kaldığı günümüzde, öncelikle ele alınması gereken konu, Allah inancının öğretiminde hangi esaslara dikkat edilerek yapılması gerektiğidir. Zira büyük bir incelik ve dikkatle öğretilmesi gereken inanç esasları, hâlâ çocuk üzerindeki en büyük etkiye sahip olan aile kurumu tarafından çoğu kez hatalı telkinler veya yetersiz bir eğitimle verilmekte, bu ise çocuklarda özellikle ergelik öncesi dönemden itibaren başlayıp tüm yaşantısına sirayet edecek birtakım olumsuz sonuçlara sebep olmaktadır. Bu kısa giriş bölümünden sonra şimdi bahsi edilen temel ilkeleri ele almaya başlayabiliriz.

1. Allah Sevgisi Esas Olmalıdır

Çocuklara Allah inancının öğretimi konusunda sevgiye dayalı bir öğretim yöntemi takip etmenin gerektiği ilk ilkedir; çünkü çocuktaki en temel duygular sevgi, ümit ve bağlanma duygularıdır. Bu itibarla, Allah inancını çocuklara sevgi ve bağlanma duygularını geliştirerek öğretmek ve telkin faaliyetine bu duygulardan hareket ederek başlamak daha doğru olacaktır. Bu tür bir eğitim -en azından- çocuğun daha neşeli, ümitli ve medeni cesareti yerinde bir kişilik kazanmasına yardımcı olacak (Ayhan, 1985, s.114) ve çocuk psikologlarının üzerinde ısrarla durdukları “çocuğa yaşama sevincinin verilmesi gerektiği düşüncesine” (Yörükoğlu, 1981, s.214) de olumlu katkıda bulunacaktır.

Psikolojik olarak ele aldığımız bu gerçeği, pedagojik açıdan da değerlendirmek mümkündür. Özellikle İslam eğitim sisteminde sevgiye dayalı bir eğitimin varlığı önemsenmesi gereken bir realitedir. Bu tespiti aşağıdaki bilgilerle temellendirebiliriz.

4 Geniş bilgi için bkz. Ayhan H. (1982). *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*. İstanbul, s. 237 vd.

Kur'an-ı Kerim'de, baba-oğul ilişkisini içeren ayetlere bakıldığında, her defasında babanın oğula hitap tarzının "Yavrucuğum, Oğulcuğum" şeklinde olduğu görülecektir.⁵ Aynı özellik hadislerde de göze çarpmakta ve Hz. Peygamber'in (sav) bütün çocuklara karşı, "Yavrucuğum!" şeklinde sevgi ve şefkat ifadesiyle hitap ettiği görülmektedir.⁶

İslam eğitim sistemi içinde yer alan İslam bilginleri de görüşleriyle sevgiye dayalı eğitimi önemsemişlerdir. Söz gelimi İmam Gazzâli, "Eyyühe'l-Veled" isimli eserinde, nasihatlerine "Ey sevgili ve aziz oğlum!" hitabıyla başlamaktadır (Gazzâli, 1963, s.10 vd.).

Şair ve mutasavvıf Feridüddin-i Attâr, "Pendnâme" adlı meşhur eserinde, muhababına "Yavrum / Oğlum / Ey aziz can / Ey güzel huylu / Biricik yavrum" gibi tatlı ifadelerle hitap etmekte,⁷ Keykavus tarafından yazılan "Kabusnâme" adlı eserde de buna benzer bir hitap tarzı görülmektedir. Bu kitapta da yine "Ey ciğer pârem / İmdi ey oğul şöyle bilmiş ol ki / Ey sevgili evladım!" gibi sevgi belirten ifadelerle çocuğun kalbi kazanılmaya çalışılmaktadır (Keykavus, t.y., s. 84, 87, 91, 102, 119, 199).

Bilinen bir gerçektir ki insan, psikolojik olarak iyi muamele, yumuşak davranış, güzel söz ve tatlı dilden hoşlanmaktadır (Önkâl, 1964, s.161). Kur'an'da yer alan, "Eğer sen kaba, katı yürekli biri olsaydın, şüphesiz etrafından dağılıp gitmişlerdi..."⁸ ayeti de bu gerçeğe dikkati çekmektedir. Burada yine, "Rabbinin yoluna hikmet, güzel öğüt ve en güzel tartışma yöntemiyle davette bulun."⁹ ayetiyle "Muhakkak ki Allah, her hususta rıfk (yumuşaklık) ile muamele edilmesini sever." (Zebîdî, 1980, s.133) anlamındaki hadis de konuyla ilintili olarak zikredebilir.

Sevginin önemini ortaya koyan bu bilgilerden sonra, aile ortamında verilen din eğitiminde Allah inancının öğretimi faaliyetinde bazı anne babalar tarafından zaman zaman başvuru "Allah korkusu" üzerinde bir nebze durmak istiyoruz. Çünkü psikologlar inanç duygusunun temelinde iki esas duygunun; sevgi ve korkunun olduğu kanaatinde dirler (Armaner, 1967, s.23). Bu duyguların insanı ibadete yönelten en büyük faktörler olması

5 İlgili ayetler ve değerlendirmeler için bkz. Ay, M.E. (2020). Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi. Bursa, s. 61-62.

6 Bu konudaki hadisler için bkz. Wensinck, A. J. (1943). el-Mu'cemu'l-Müfrehes li elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî (c.I). Leiden, s. 225.

7 Geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi (1966) (c. II). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 6-12.

8 Âl-i İmran, 3/159.

9 Nahl, 16/125.

da pek tabiidir (Şentürk, 1985, s.224). Ancak bizim için söz konusu olan, henüz ibadet ile mükellef olmayan çocukta bu iki duygunun nasıl bir etki bıraktığıdır. Çünkü Allah korkusunun yerli yersiz telkin edilmesi sonucu birtakım olumsuz sonuçlara yol açabileceği yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır (Ay, 2020, s.55-59). Şu ifadeler anlamlı bir örnektir: “Ben küçükken, Allah bana, kendisinden her zaman korkmam gereken biri olarak tanıtıldı. ‘Allah senin yaptıklarını görüyor, eğer yalan söylersen, ağlarsan seni çarpar!’ gibi sözler söylendi. Ben de, duya duya, Allah’ın yalnızca azap verici olduğunu zannedirdim. Daha sonraları öyle olmadığını öğrendim ve büyüklerimin yalnızca susmam için ya da kendilerini rahatsız etmemem için öyle söylemiş olduklarını anladım.” (Bilgin, 1986, s.29).

Bu bilgiler ve tespitler sonucunda şunu ifade etmeliyiz ki, ilk yaşlardan itibaren başlatılması gereken Allah inancı öğretiminde, “Allah sevgisi”, öğretim faaliyetinin temel taşı olmalıdır. Çünkü çocukta haklı haksız ayırımını yapmaya yarayan vicdan, en erken yedi yaşında ortaya çıkan ve gelişimini ancak 3-4 yılda tamamlayabilen bir kavramdır (Yavuzer, 1982, s.154; Jacquin, 1976, s.97). O hâlde, yedi yaşlarından evvel çocuğa uygulanacak cezai müeyyideler ve bu esnada telkin edilecek Allah korkusu, onun için ancak kısa süreliğine bir caydırıcı unsur olacaktır. Bunun da etkisinin kalıcı olması düşünülemez.

Öte yandan genel anlamda çocuk eğitimi açısından probleme yaklaşılacak olursa şöyle bir durum söz konusudur: Henüz tüm soyut kavramları ve aynı şekilde suç, ceza ve günahın ne demek olduğunu kavrayamayan bu yaşlardaki çocukların, hayatlarında önemli bir rol oynayan “korku” duyusunun, “Allah korkusu” şekline dönüştürülmesi ve anne babanın bundan faydalanma yoluna gitmeleri son derece hatalı bir tutumdur. Daha da önemlisi, çocuğun ilk eğitimcisi olan anne babaların, çocuğun herhangi bir yanlış hareketini gördükleri zaman “Allah taş yapar. / Gözünü kör eder. / Cehennemde yakar.” vb. ifadelerle onu vazgeçirmeye çalışmaları, çocuğun gerek ruh sağlığı ve gerek sonraki hayatı için zararlı olacaktır. Her şeyden önce, çocuğa, Allah’ı cezalandıran, azap veren biri olarak tanıtmak, İslam inancına ve eğitim sistemine ters düşer. Çünkü Allah’ın, Rahman ve Rahim isimleri ve sıfatlarının yanında pek çok Cemâl (kullarını seven, koruyan...) sıfatları da vardır¹⁰. Gerçekten kullarını “el-Vedûd” ismiyle çok seven¹¹ ve

10 Ayasbeyoğlu, Kur’an’da Allah ve Rabb kelimelerinden sonra en çok anılan kelimelerin, Allah’ın, “Rahmân ve Rahîm sıfatları olduğunu söyler. Bkz. Ayasbeyoğlu, N. (1968). *İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur’an-ı Kerim’in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili*. İstanbul: MEB Yayınları, s. 16.

11 Bakara, 2/207; Mâide, 5/54; Hacc, 22/65.

onlara sayılamayacak nimetler veren Allah'ı, çocuğun henüz işlenmemiş, tertemiz zihninde, "çocuklara kızan, ceza ve azap veren" biri olarak şekillendirmenin hiçbir doğru tarafı yoktur.

Günümüz din psikolojisi çalışmalarında da çocuğun din eğitiminin sevgi üzerine kurulması ve Allah'ın azabından çok rahmetinden, esirgeyici ve bağışlayıcılığından bahsedilmesi gereğini vurgulayan ifadeleri bulmak mümkündür (Altıntaş, 1981, s.270; Güran, 1981, s.205). Özellikle çocuk psikiyatrisi kliniği uzmanları, "...çocuklara, Allah'ın seven, koruyan, hoş gören, affeden, cezadan çok ödüllendiren bir varlık olarak tanıtılması ve konunun bu yanının etkin biçimde işlenmesi gerektiği"ni ifade etmektedirler (Öztürk, 1981, s.210).

Allah korkusunun telkini konusuna gelince, onun çocuklara vicdan gelişimine tesadüf eden 10-11 yaşlarından sonra ve gerektiği zaman telkin edilmesinin daha doğru olacaktır. Çünkü bu yaşlarda haklı-haksız, suç-ceza, sevap-günah, cennet-cehennem gibi soyut kavramların anlaşılmasına yardımcı olan zihni gelişim yeterince teşekkül etmiştir.

Konuya dair son olarak şunlar söylenebilir: Dinin özünde var olan iman, itaat, hürmet, huşû gibi kavramlar da mutlak bir Allah sevgisinden doğar. Çünkü sevgi, yalnızca sevme duygusuyla doyuma ulaşmaz. O beraberinde paylaşma, sadakat, adalet, fedakârlık gibi birçok duygu ve faaliyeti de beraberinde getirir ve sevgi ancak onlarla olgunlaşmış bir sevgi hâlini alır. Çocuğun değerler eğitiminde bile Allah sevgisine dayalı bir inanç öğretiminin önemli bir rol oynayacağı da düşünülebilir.

2. Hoşgörülü Olmalıdır

İslam'ın temel ilkelerinden biri olan hoşgörünün en güzel örneklerini Hz. Peygamber'in (sav) hayatında bulmak mümkündür. Onun özellikle çocuklara karşı engin hoşgörü anlayışı dikkat çekmektedir. Bizzat ayet ile huşû ve huzur içinde yapılması emredilen¹² namaz ibadetinde bile, Hz. Peygamber'in çocuklarla belli sınırlar içinde ilgilendiğinden bahseden bilgiler,¹³ onların gönlünü hoş etmede gösterilmesi gereken hoşgörü ve anlayışın sınırsızlığına işaret eder. Bu itibarla, çocukların din eğitiminde, özellikle Allah inancının öğretiminde bu esası da göz önünde bulundurmak gerekir. Böylece hem İslamî ilkelere uyulmuş, hem de çocuğun yaratılışına uygun bir öğretim yöntemi izlenmiş olur.

12 Mü'minûn, 23/1, 2.

13 Buhârî, Salât, 106; Müslim, Mesâcid, 42; Tirmizî, Menâkıb, 31.

Çocuk, içinde dinî duygunun uyanışı ve Allah tasavvuruna müsait bir zihin yapısına sahip olmasıyla birlikte Allah hakkında, bazen ilginç, bazen manasız, bazen de dinî açıdan uygun olmayan sorular sorabilir. İşte bu durumda, “Çocukların *buluğ çağına gelinceye kadar dinen sorumlu sayılmadığı...*”¹⁴ hadisindeki bilgiler hatırlanmalı ve çocuk hemen eleştirilmemelidir. Zira bu hadise göre çocuğun, “Çocukluk çağında yaptığı yahut yapacağı hatalar, yanlışlar, günahlar, yetişkin insanların yaptığı yanlışların sonucunu doğurmayacaktır.” (Ayhan, 1982, s.236) İslam’ın çocuklara tanıdığı olduğu bu hoşgörü ilkesi, yeri geldiğinde onlardan esirgenmemelidir. Özellikle, büyüklerin bile zaman zaman yapmaktan kaçınmadıkları küçük hatalar ve kusurlar, çocuklar tarafından işlendiğinde, bunlar birer günah olarak telkin edilmemelidir (Ayhan, 1982, s.242). Bu konuda Rousseau, “Doğmak üzere bulunan zevklerine, cepheden yürüyerek karşı koyduğunuz ve hissettiği yeni ihtiyaçlara, suç imişler gibi muamele etmeğe başladığınız zaman, çocuğunuzun sizi uzun müddet dinlemeyeceğinden emin olunuz.” (Rousseau, 1966, s.245) demektedir.

Çocukların her hatalı davranışları “günah” olarak telkin edilirse, bu durum onlarda bir süre sonra günahkârlık duygusuna sebep olabilir. Yaşanmış şu olayı örnek olarak verebiliriz.

“Öfke duygusunun günah olduğu korkusuna kapılan 11 yaşındaki bir çocukta, anksiyete (iç sıkıntısı, panik, huzursuzluk, korku duygusu) nöbetine rastlanmıştır. Yapılan muayene sonucunda sebebi anlaşılmıştır: “Çocuk, sabah babası ile çarşıya inmek istediğini belirtir. Baba söz verir, fakat çocuk evde olmadığından onu almadan gider. Çocuk eve gelip babasının kendisini beklemediğini görünce ona öfke duyar fakat belirtmez. Sonra babaya duyulan bu öfke duygusunun günah olduğu korkusu ile paniğe girer ve anksiyete nöbeti başlar.” (Öztürk, 1981, s.209).

Çocuklarda Allah kavramına ilgi başladığı çağdan itibaren onu, aklının erdiği kadarıyla konuşmaya teşvik etmek sağlam bir Allah inancı için gereklidir. Zira çocukluğunda Allah ile ilişki kurmayı öğrenememiş bir kimsenin, ileride bunu sağlıklı bir biçimde elde edebilmesi güçtür. Dolayısıyla, çocuğun Allah ile alâkalı düşüncelerine önem verilmeli, dikkatle dinlenmelidir. Bu esnada yaptığı yanlışlar düzeltilirken dikkatli olunmalı, kızarak susturmak yerine, eğiterek düşündürmeli ve doğruya yöneltilmelidir.

“Çocukluğumda ‘Allah çok büyüktür.’ derlerdi. Ben Karadeniz’in kıyısında büyüdüm. Sordum: ‘Ne kadar büyüktür, şu denizin ortasında olursa, başı göğe değer

mi?’ *Büyüklerim bana o kadar kızdılar ki, hiç unutmuyorum.*” (Bilgin, 1986, s.27)
Bu yaşanmış hadise yanında, pek çok anne baba, çocuğunun şuna benzer sorularıyla karşılaşabilir:

“Baba! Allah bizim apartman kadar büyük mü?” / “Baba! Allah’ın boyu şu minare kadar var mı?” / “Anne! Allah şu ağaç kadar mı büyük?” / “Allah ne renk?”

Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak şu husus unutulmamalıdır: Çocuk bu sorularından dolayı günahkâr olmaz. Çünkü o bunları, merak edip daha çok tanımak istediği Allah hakkında daha fazla bilgi edinmek için sormaktadır. O hâlde, onu tersleyip susturmak yerine bilgilendirmek ve sorularının devamına imkân sağlamak gerekir.

İsimlerinden biri de el-Halîm (kullarına karşı çok hoşgörülü) olan Allah Teâlâ’nın, Hz. Mûsâ ve Hz. Harun’u -yaptığı zulümlerle tanınan- Firavun’a gönderirken, şöyle buyurmuş olması konumuz açısından dikkat çekicidir: *“Firavun’a gidin, doğrusu o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt dinler...”*¹⁵

Hz. Peygamber’in, yaramazlık yapan çocuklara hemen müdahale edilmesini yasaklaması (Münâvî, 1972, s.310) ile Rousseau’nun, “Arzu ettikleri vakit çocuklar sıçramalı, koşmalı ve bağırmalıdırlar. Zira çocukların bu hareketleri, kuvvetlenmeye yeltenen bünyelerinin ihtiyaçlarıdır. ...Çocuğun oyunlarına, eğlencelerine, sevimli insiyaklarına daima hürmetkâr olunuz.” (Rousseau, 1966, s.41, 47) görüşlerinin, aslında çocuğun bu yaşlarda “çocukluk” yapabileceğine işaret ettiği hatırdâ bulundurulmalıdır.

Çocuğun yapmış olduğu hataları düzeltirken, çocuğa sert davranmanın ona zarar vereceğini belirten İbn Haldun, bunların, çocuğun gönlünü alarak ve ona karşı yumuşak davranarak düzeltilmesi gerektiğine inanmaktadır (İbn Haldûn, 1982, s.1300).

Dolayısıyla, genel olarak çocuklara hoşgörü ve anlayışla davranılmalıdır. İman esaslarının öğretiminde ve bilhassa Allah inancının öğretiminde dinî ve ahlaki yönden uygun olmayan söylemlerde bulunan çocuk sert eleştirilere muhatap olmamalı, herhangi bir cezaya çarptırılmamalı, bunun yerine ona, böyle kelimeleri konuşmanın doğru olmadığı, çocuğun anlayabileceği bir dille ifade edilmelidir. Ancak burada şunu belirtmeliyiz ki, çocuğa karşı hoşgörülü olmakla, onun şımarmasına imkân verecek bir tavır içinde olmak, aynı şeyler değildir. Aşırı ve gereksiz hoşgörüden doğan şımarıklık, çocuk için oldukça zararlıdır. Çünkü çocuk, aşırı hoşgörülü ve şımarmasına imkân verilen bir ortamda yetişecek olursa, kendine olan güvenini yitirebileceği

gibi, her istediğini zahmetsizce elde ettiği için, başka insanları, arzularının tatmini için bir araç olarak görmeye de başlayabilir Bu ise onun hem başkalarına hem de kendisine olan saygısını kaybetmesine yol açabilir.

3. Tedricilik (Aşamalık) Esasına Özen Göstermelidir

Allah'a iman öğretiminde, sevgi ve hoşgörü esnasından sonra dikkat edilecek bir diğer husus, tedriciliktir. Tedricilik, azar azar, derece derece, aşama aşama ilerlemek demektir. Eğitim ve öğretimde, kolaydan zora doğru bir yöntem takip etmenin önemi tartışılmaz. Bunun örnekleri, Kur'an ayetlerinde ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde yeterince bulunmaktadır.¹⁶

Allah hakkında sorular sormaya başladığı devreden itibaren kısa ve doğru bilgiler, çocuğun anlayabileceği cümlelerle verilmelidir. Bunu yaparken, ona sorular sorma fırsatı da verilmelidir.¹⁷ Çünkü insan tabiatında soru sorarak bilgi edinme özelliği vardır. Ancak verilecek cevapların sade, sıkıntısız, laubalilikten uzak, ciddi, kısa ve tereddüde meydan vermeyecek şekilde olmasına dikkat edilmelidir (Rousseau, 1966, s.167).

*"Herkesine derecesine göre davranılmasını"*¹⁸ emreden Hz. Peygamber (sav), *"İnsanlara anlayabilecekleri şekilde konuşunuz."* (Münâvi, 1982, s.377) buyurmaktadır. Ayrıca, her hususta ilke olarak kabul edilecek, *"Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz."*¹⁹ hadisinin de gerek din eğitimi, gerekse Allah inancının öğretiminde, göz önünde tutulması gerekir.

Tedricilik esasına güzel bir örnek teşkil ettiğiinden, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin bir hatırasını nakletmek yerinde olacaktır. Ünlü mutasavvıf şöyle anlatmaktadır:

"Henüz üç yaşlarımda idim. Gece kalkıp, dayım Muhammed b. Sivar'ın namaz kılışını seyredirdim. Bir gün dönüp bana şöyle dedi: 'Seni yaratan Allah'ı hiç anmaz mısın?' Ben de, 'Nasıl anayım?' dedim. Bunun üzerine dayım, 'Gece yattığın zaman, dilini hareket ettirmeden kalbinle üç defa, 'Allah şahidimdir; benimle beraberdir ve beni görüyor.' de!' dedi. Ben de bu güzel söze birkaç gece devam ettim; sonra durumu dayıma bildirdiğimde

16 Bakara, 2/219; Nisâ, 4/43; Mâide, 5/90; İsrâ, 17/106; Buhâri, İlim, 12.

17 Soru sorarak eğitim Kur'an ve hadislerde sık sık rastlanılan bir yöntemdir. Bkz. Mehmet Tütüncü, "Kur'an ve Hadisler'de Eğitim Esasları", *DEÜİF Dergisi*, c. II, s.240.

18 Ebû Dâvud, Edeb, 22.

19 Buhâri, İlim, 11.

bana, 'Onu her gece yedi defa söyle.' diye tavsiyede bulundu. Dediği şekilde bir süre daha devam ettikten sonra durumu kendisine bildirince, bu defa bana, 'Onu her gece on bir defa söylemeye devam et.' dedi. Devam ettim; bu sözün tatlılığını kalbimde hissetmeye başladım. Bir yıl geçtikten sonra dayım bana, 'Sana öğrettiğim o sözü hafızanda tut ve kabre girinceye kadar devam et; şüphelenmesin ki, o sana dünyada da ahirette de fayda verir.' dedi. Ben de yıllarca buna devam ettim. Bu defa onun tatlılığını iç âlemimde iyice hissetmeye başladım. Sonra dayım bir gün bana, 'Ey Sehl! Allah'ın beraber olduğu, şahidi bulunduğu ve nazar ettiği bir kimseye, hiç günah işlemek yakışır mı?' dedi." (Ulvan, 1978, s.169).

Rousseau'nun, "Hareketlerinde, düşüncelerinde, fazilet işlemlerinde, hatta eğlenceleri arasında, Hâlık'ı (Allah) daima şahit buldurmalarına, sırf Allah'ı sevdiklerinden dolayı, iyiliği gösterişsiz yapmalarına; ileride zararları ödeneceğinden, fenalığa şikâyet etmeden dayanmalarına; huzuruna çıktıkları vakit gönül rahatlığı ile görünebilmek için her günkü yaşayışlarında Allah'ı göz önünde buldurmalarına alıştırdınız." (Rousseau, 1966, s.306) ifadeleriyle ana babalara yaptığı tavsiyeleri, Sehl et-Tüsteri'nin dayısının, tedricî bir şekilde uyguladığını ve bunda da başarılı olduğunu görmekteyiz.

Kolaydan zor olana doğru bir yol izleyeceğimize göre dil gelişimiyle birlikte, öncelikle çocuğa, İslam'ın tevhîd inancını içeren "Kelime-i Tevhîd" ve "Kelime-i Şehadet"i, bunun yanında, "İslam'ın Şartları" ile iman edilmesi gereken konuları belirleyen "Amentü" metnini ezberletmekle, iman öğretimine başlanmalıdır. Nitekim, Hz. Peygamber'in (sav) "Çocuklarınıza ilk öğreteceğiniz kelime 'Lâilâhe illallah' olsun." (San'ânî, 1970, s.334) tavsiyesine uyarak, Ashâb-ı Kirâm'ın çocuklarına Kelime-i Tevhîd'i yedi kez okutarak ezberlettiklerini (San'ânî, 1970, s.334) görmekteyiz.

Konuşmaya başladıktan itibaren kendilerine öğretilen kelimeleri ezberlemede, çocuklar için herhangi bir zorluk yoktur. Onlar, yakınlarının ilgisini çekmek için bol bol konuştukları bu devrede, dinî nitelikli kelime ve cümleleri, duaları, zevkle tekrarlayıp duracaklardır. Öte yandan, günümüzde Anadolu'da hâlen devam etmekte olan soru-cevaplı öğretimin faydalı olduğunu pek çok yetişkin ifade etmektedir.

Çocuklara ezberletilenleri, onlar taklit yoluyla, tekrarlayıp dururlar. Çünkü çocuk, ruhunda ortaya ilk olarak çıkan ve yıllarca etkisini sürdüren taklit duygusu (Jacquin, 1976, s.23), onun söylediği ilk kelimelerde de kendisini gösterir (Cole, Morgan, 1975, s.323). Dolayısıyla, çocuğa ne öğretilirse, onu söyler. Bunun sebebi ise çocuğun önce kendisine öğretilenleri sadece dinlemesi, dinlediklerini anlamaya çalışması ve nihayet anlayabildiği

kelimeleri söylemeye gayret etmesidir²⁰. Hz. Peygamber'in fitrat hadisindeki "...Doğan her çocuk fitrat üzere dünyaya gelir. Onun bu (fitrat) hâli konuşma çağına kadar devam eder. Konuşmaya başladıktan sonra ebeveyni onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî yapar. Eğer anne babası Müslüman iseler çocuk da Müslüman olur."²¹ ifadesinde işaret edilen gerçek burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır.²²

Gerçekte çocuk, mensubu bulunduğu toplumun diniyle iki yolla karşılaşmaktadır. Beyza Bilgin bunların, "dil gelişimi" ile "zihinsel ve duygusal gelişim" olduğunu ifade etmekte ve şunları eklemektedir: "Çocuklar din ile ilgili kavramlarla nasıl karşılaşıyorlar? Bunu genelde 'iki yolla' diye cevaplayabiliriz. Birincisi dil öğrenmeye paralel olarak; çocuklar hayata gözlerini açtıkları andan itibaren, Maşaallah! Allah ömür versin! gibi temennilerle, 'Hû Hû Hû Allah. Sen uykular ver Allah' gibi ninnilerle, Allah kelimesiyle iç içedirler... İkincisi, zihinsel ve duygusal gelişmeye paralel olarak her şeyin nasıl olduğunun, nereden geldiğinin merak edildiği çağda sorular, ilk insanın, ilk hayvanın, ilk bitkinin, güneşin, ayın ve dünyanın yaratılışına kadar gider. Günlük hayatın getirdiği olaylar, özellikle ciddi olanlar, ölümler, felaketler karşısında büyüklerin çaresizliği, çocukların bu hayattan sonrasını da soru yapmasına yol açar." (Bilgin, 1986, s.25).

Çocuk, kendisine öğretilen dinî nitelikteki kelime ve cümleleri, duaları aynen tekrarlayacaktır. Ancak buna, kuru bir taklit gözüyle bakılmamalıdır. Çünkü çocuk ezberlediği kavramların manasını da aynı zamanda zihninde şekillendirmeye çalışır (Guillaume, 1970, s.263). Burada önemli olan, çocuğun taklit duygusunu olumlu bir şekilde yönlendirmek ve hem bu kavramlarla hem de Allah ile ilgili olan kelime ve cümlelerle çocuğu tanıştırmak ve zihin dünyasında bunların yerleşmesini sağlamaktır. Çocukluk çağından sonra, inançların tahlil edilerek akıl süzgecinden geçirilmesi sonucunda oluşacak olan "tahkîkî iman"a (gerçek ve sağlam inanç) temel vazifesi görececek olan bu kelimeler ve dualar, çocuğa büyük bir özen, sabır ve sevgi ile öğretilip ezberletilmelidir.

4. Çocuğun Gönlüne Hitap Etmelidir

İlk çocukluk yıllarında egosantrizmin (benmerkezci anlayış) çocuğun duygu ve düşüncelerinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Aslında egosantrizmden, iman esaslarının öğretiminde istifade edileceği

20 Dil Gelişimi için bkz. Gövsa, İ. A. (1940). *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul, s.154.

21 Müsned, IV, 24; Müslim, Kader, 23.

22 Fitrat kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Ay, 2020, s. 24-27.

unutulmamalıdır. Çünkü bu anlayışın etkisiyle çocuk, her şeyin ona hizmet için yaratıldığına ve her şeyin bir gâyesi olduğuna inanmaktadır.

Bu noktadan hareketle etrafında gördüğü tüm varlıkların ona faydalı olması amacıyla Allah tarafından yaratıldığı, çocuğa anlatılmalıdır. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetler, çocuğun dikkatini çekecektir. Bunun yanında, Allah'ın, yarattığı tüm varlıkları sevdiğinden, özellikle çocukları daha çok sevip, onları kötülüklerden koruduğundan da bahsedilmelidir. Bu şekilde yapılan açıklamalar, çocuğun benlik duygusuna hitap ettiği için oldukça hoşuna gidecektir. Ayrıca Allah'ın insana çeşitli güzelliklerde, sayılamayacak nimetler sunduğu, yanlış davranışları hemen cezalandırmayıp, pişman olmak için zaman tanıdığı, iyi ve beğenilen davranışlara ise karşılığını kat kat mükâfat şeklinde verdiği ve O'nun, bizim Yüce Rabbimiz olduğu da anlatılmalıdır (Ayhan, 1985, s.112-113). Bütün bunlar onun egosantrik anlayışında karşılık bulacak hususlardır.

Çocuğun gönlüne hitap etme konusunda musiki ve şiirler yanında dinî hikâye ve menkıbelerin de önemli bir yeri vardır. Çünkü onlar bu alanda yazılmış eserleri büyük bir ilgi ve zevkle dinlemektedirler. Bu nedenle onlara 3-4 yaşlarından itibaren bu tür kitaplardan bölümler okunmalı ve çocuğun dinî duyguları pekiştirilmeli, Allah ile ilgili bilgileri arttırılmalıdır. Bu konuda Kur'an'da geçen peygamberlerin hayatlarını içeren çocuk kitapları oldukça faydalıdır. Peygamberlerin inançları uğruna, çektikleri sıkıntı ve eziyetlere sağlam bir irade ve metanetle göğüs germeleri; gerektiği zaman mucizeler göstermeleri ve sonuçta Allah'ın yardımıyla başarıya ulaşmaları... Bütün bunlar, çocuk ruhunda derin ve olumlu izler bırakacaktır. Özellikle Hz. Peygamber'in hayatı; çocukluğu, mucizeleri, savaşları... çocuklar için zevkle dinlenen konulardır. Mekke'den Medine'ye hicret ederken, mağarada gizlenmeleri olayını dinleyen pek çok çocuk, Peygamber'in görülmesine engel olmak için ağ ören örümceğe; yumurta yapan güvercine minnet duygularıyla sevgi beslemekte ve günlük yaşantısında onları koruyup gözetmeyi düşünmektedir.

Uykudan önce dinlediği sıcak ve tatlı ifadelerle yüklü bir dinî hikâye, çocuğun ruhunu saracak, tertemiz kalbine Allah ve Peygamber sevgisinin yerleşmesine ve huzur içinde uykuya dalmasına vesile olacaktır.²³

Yine çocukça isteklerinin yerine getirilmesi arzusunda olan her bir çocuk için, dua, önemli bir sığınaktır. Dua etmekle o, bir bakıma rahatlar ve huzur bulur. Zaman zaman çocuklar, gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine

23 Hz. Peygamberin Asr-ı Saadet'teki sahabi çocuklarla olan hatıraları için bkz. Ay, M. E. (2021). Biricik Peygamberim ve Etrafındaki Çocuklar (12. bs.). Bursa.

bakmaksızın, “Allah’ım bana ver” diye istekte bulunurlar, ancak zaman içinde onların dua anlayışlarında -aşağıdaki örnekte olduğu gibi- gelişmeler de olabilmektedir.

“Annesi, ilkokul birinci sınıftaki çocuğuna, Allah’a dua etmesini, Allah’tan her şeyi isteyebileceğini söylemiş. Çocuk bir elektronik uçak oyuncuğu istiyormuş. Duasını annesine şöyle anlatmış:

– Biliyorum, Allah bana gökten oyuncak atacak değil. Ama senin kalbine, ‘Çocuğuma bir elektronik uçak alayım, isteği verebilir. Sen de bana bu oyuncuğu alırsın.’ (Bilgin, 1986, s.29).

Görüldüğü üzere, çocuk duayı egosantrik duyguları için bir vasıta olarak görmektedir. Ancak burada önemli olan, çocuğun her konuda ve her isteğinde, Allah’a yönelmesini sağlamaktır. Bu nedenle anne babalar, çocuğa her zaman için, Allah’a dua etmesini tavsiye etmeli ve ezberleyebileceği kısa duaları ona öğretmelidirler. Böylece çocuk, küçük yaştan itibaren dualar ile Allah’a yönelip bağlandığı gibi, istek ve arzularını da öncelikle O’na içtenlikle arz ettiği için ruhî yönden de huzur içinde olacaktır.

Uykudan önce çocuğa, “Allah’ım! Beni, annemi, babamı, kardeşlerimi ve bütün müminleri Sen koru.” vb. şekilde dua etmesi tavsiye edilmeli ve böyle yaptığı takdirde, meleklerin onu sabaha kadar koruyacağı anlatılmalıdır. Bunun çocuk ruhundaki olumlu etkisi kısa zamanda görülecektir.

5. Çocuğun Dikkatini Etrafındaki Eşya ve Oylara Yönelmelidir

Kâinat denilen surlarla dolu bu âlemde, insan için her zaman ilgi odağı olabilecek sayısız olay yaşanır. Güneşin doğuşu ve batışı, geceleyin ayın ve yıldızların ışık saçarak parlaması, mevsimlerin değişmesiyle sıcakların artması, yağmur veya karın yağması, binlerce çeşit bitkinin ve yüzlerce türden hayvanın bir düzen içinde hayatlarını sürdürmesi... Kısaca, kâinatta var olan her şeyin bir “ilâhî düzen” içinde kendisine verilen görevi yerine getirmesi, insan için hep ibretle seyrede geldiği olaylardır. İşte bütün bu güzelliklere ve değişmeyen düzene, çocukların ilgisinin çekilmesi gerekir. Etrafında var olan eşya ve meydana gelen olaylara dikkati çekilen çocuk, bu eşsiz düzenin mutlaka bir düzenleyicisi olduğuna kendisi karar verecek ve bu Yüce Kudret’in “Allah” olduğunu rahatlıkla kabullenecektir. Çocuğun etrafındaki eşya ve olaylardan etkilenmeleri, yetişkinlere nazaran daha güçlüdür. Zira onlar zaten eşya ve tabiatın gizliliklerinde birtakım sırlı güçlerin varlığına inanabilecek haldedirler. İşte anne baba onları bu sırlı olayların yegâne sahibinin Allah olduğuna yönlendirmelidir. Öte

yandan, yaşı ilerledikçe, Kur'an'da, insanların kâinattaki olayları ibretle seyretmelerini tavsiye eden ayetlerden de çocuğa bahsetmek faydalı olacaktır.

Ünlü pedagog Salzman, çocuğun gördüklerinden ve işittiklerinden çok etkilendiğini, bu yüzden din eğitiminde duyumların eğitime önem verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Salzman, kendi din eğitiminde babasının büyük rolü olduğunu, her zaman babasıyla kırlara çıktığını ve babasının böyle zamanlarda kendisine Tanrı'nın büyüklüğünü anlattığını söyler ve şöyle devam eder:

“Bende Yüce Tanrı'ya karşı sönmez ve gerçek bir hürmet başlamıştı. Babamın kalbime attığı bu tohum bende daima iyiye, şefkate bağlı bir his yaratmıştı. Seneler geçtikçe ben, ruhumdaki bu büyük düşüncelerin himayesine sığınarak saadetin ne olduğunu anladım. Bütün saadet ve huzurumu daima iyiyi, şefkati ve Yüce Tanrı'yı düşünerek temin ettim.” (Salzman, 1942, s.79).

Çocukların, çevrelerindeki eşya ve tabiat güzelliklerine karşı ilgilerini ve sevgilerini canlı tutmak, çevreden aldıkları izlenimleri, gözlemleri, duyguları, tasarımları ifade etmelerine imkân sağlamak, okul öncesi dönemde gerçekleştirilecek Allah inancının öğretimindeki temel ilkelerden biri olmalıdır. Çünkü Allah, çevremizde gördüğümüz varlıkları yaratan ve koruyandır. İnsanları sevmenin ve saymanın, yaratılanlara değer vermenin, Allah'a yakınlık vesilesi olduğu benimsenmeli, O'nun yarattığı insanlara ve tüm varlıklara karşı duyulan sevgi ve saygının da aynı zamanda Allah'a karşı duyulan sevgi ve saygı olacağı anlayışı bu yaşlarda çocuğa kazandırılmalıdır.²⁴ Aslında çocuğa kazandırılacak sağlam bir Allah inancı, onun aynı zamanda bilinçli bir çevre duyarlılığı sahibi olmasına da önemli katkıda bulunacaktır.

Sonuç

Çocuklara Allah inancının öğretiminde onların hem zihin dünyasına hem de gönlüne hitap eden ikili bir öğretimin gerçekleştirilmesi şarttır. Çünkü yaratılıştan getirdikleri bir “Yce Kudret'e inanma” kabiliyeti (fitrat) çocuktaki sevgi ve bağlanma duygularıyla çok tabii bir bütünleşme sürecine sahiptir. Sağlam ve sahih inanç bilgisiyle, bu inancın kalpte kök salıp yerleşmesi ise çocuğun gönül dünyasına hitap etmekle gerçekleşecektir. İşte bunun için anne babaların, özellikle çocuklardaki dil gelişimini iyi takip etmeleri, konuşma çağını önemsemeleri, çocuğun etrafındaki varlıkları

24 Selçuk, Çocuğun Eğitiminde, s. 77.

algılama ve soru sorma dönemlerine dikkat etmeleri gerekmektedir. Verilecek bilgiler o sordukça ve aşama aşama olmalı, sorularından dolayı çocuk asla eleştirilmemelidir. Onların gönül dünyasına hitap edecek şiirler ezberletilmeli, dinî hikâyeler okunmalıdır. Ayrıca çocukları zaman zaman kırlara çıkarmalı, geceleri ay ve yıldızları seyrettirmeli, çiçeklerin, dağların, taşların, bitkilerin güzelliğini göstererek, bütün bunları yaratan ve yönetenin Allah olduğu telkin edilmelidir. Kısacası çocuk, Allah'ın varlığına ve yüce kudretine en büyük kanıt olarak muhteşem bir sistemle işlemekte olan uçsuz bucaksız evrenle; tarifi imkansız güzelliklerle süslenmiş yeryüzüyle, içindeki tüm canlılara ev sahipliği yapan dünyamızla; kısacası çevresiyle ilgili, tanışık ve barışık olmalıdır. Çünkü bütün bunlar, onu yüce Yaratıcı'ya götürecektir.

Mehmet Emin Ay

Kaynakça

- Altıntaş, H. (1981). "Çocukluk Devresinde Ailede Din Eğitimi". *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*. Ankara.
- Armaner, N. (1967). *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Armaner, N. (1980). *Din Psikolojisi Giriş I*. Ankara.
- Ay, M. E. (2020). *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi* (6. bs). Bursa
- Ay, M. E. (2021). *Biricik Peygamberim ve Etrafındaki Çocuklar* (12. bs). Bursa.
- Ayasbeyoğlu, N. (1968). *İslamiyetin Eğitimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Ayhan, H. (1982). *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*. İstanbul.
- Ayhan, H. (1985). *Din Eğitimi ve Öğretimi (İmân-İbadet)*. Ankara: DİB Yayınları.
- Ayhan, H. (1981). "Temel ve Orta Eğitimde Din Eğitimi". *Millî Eğitim ve Din Eğitimi Semineri*. Ankara.
- Bilgin, B. (1986). "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dinî Kavramlar", *MEGSB, Din Öğretimi Dergisi*, s. 8-9, 18-29.
- Buhârî*, Ebu A. M. bin İ. (1979). *el-Câmiu's-Sahîh (I-VIII)*. İstanbul.
- Cole, L., Morgan, J. (1975). *Çocukluk ve Gençlik Psikolojisi* (çev.: B. H. Vassaf). İstanbul: MEB Yayınları.
- Draz, M. A. (1983). *İslam'ın İnsana Verdiği Değer* (çev.: N. Demir). İstanbul.

- Ebû Dâvûd*, S. bin E. es-S. (t.y.). es-Sünen (I-IV). Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû H. M. bin M. (1963). Eyyühe'l-Veled (çev.: L. Doğan). İstanbul.
- Gövsâ, İ. A. (1940). *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul.
- Guillaume*, P. (1970). *Psikoloji* (çev.: R. Şemin). İstanbul: İÜEF Yayınları.
- Gûran*, K. (1981). "Halk için Din Eğitimi", *Millî Eğitim ve Din Eğitimi Semineri*. Ankara.
- İbn Haldûn*, A. bin H. (1982). Mukaddime (çev.: S. Uludağ). İstanbul.
- İbn Hanbel*, A. (t.y.). el-Müsned (I-VI). Beyrut.
- İhvânî's-Safâ* (t.y.). Resâilu *İhvânîs-Safâ*. Beyrut.
- İslam Ansiklopedisi* (1966). MEB Yayınları.
- İslamoğlu*, B. (1985). Kur'an'da Müminlerin Özellikleri. İstanbul.
- Jacquin*, G. (1976). *Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri* (çev.: M. Toprak). İstanbul.
- Keykâvus, E. U. el-M. (t.y.). *Kabusnâme* (çev.: M. Ahmed).Tercüman 1001 Temel Eser.
- Münâvî, Ş. M. Z. A. (1972). Fezyu'l-Kadîr (I-VI). Beyrut.
- Müslim*, Ebu'l-H. M. bin H. el-K. (1972). *Sahîhu Müslim (I-V)*. Thk. M. Fuâd Abdülbâki. Beyrut.
- Nesâî*, Ebû A. A. bin Ş. (1964). *es-Sünen (I-VIII)*. Kahire.
- Önkal*, A. (1984). Resûlullah'ın İslam'a Davet Metodu (2. bs.). Konya.
- Öztürk*, M. (1981). "Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı". *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*. Ankara.
- Özbaydar*, B. (1970). Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir İnceleme. İstanbul.
- Rousseau*, J. J. (1966). Emile Yahut Terbiyeye Dair (6.bs.) (çev.: H. Z. Ülken, A. R. Ülgener, S. Güzey). İstanbul.
- Salzmann*, C. G. (1942). *Çocuğunuzu Fena Terbiye Ediyorsunuz (Yengeç Kitabı)* (çev.: C. Gündoğdu). İstanbul.
- San'ânî*, A. bin M. (1970). *Musannef (I-XI)*. Beyrut.
- Selçuk*, M. (1991). *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler* (2. bs.). Ankara: TDV Yayınları.
- Taplamacıoğlu*, M. (1975). *Din Sosyolojisi* (2. bs.). Ankara: AÜİFY.
- Şentürk*, H. (1985). "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu", *DEÜİF Dergisi*, İzmir 1985, c. II, 223-229.
- Tirmizî*, Ebû İ. M. bin İ. S. (t.y.). *es-Sünen (I-V)*. (Thk. A. Muhammed Şakir). Kahire.
- Tütüncü*, M. (1985). "Kur'an ve Hadisler'de Eğitim Esasları", *DEÜİF Dergisi*, c. II, 231-245.
- Ulvan, A. (1978). Terbiyetü'l-Evlâd fi'l-İslam. Beyrut.
- Wensinck, A. J. (1936). el-Mu'cemu'l-Müfehres li elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî (Concordance). Leyden.
- Yavuz, K. (1983). *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş)*. Ankara: DİB Yay.
- Yavuzer, H. (1982.) *Çocuk ve Suç*, İstanbul.
- Yörükoğlu, A. (1981). "*Ruh Sağlığı, Ahlak Değerleri ve Din Eğitimi*". Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri. Ankara.
- Zebîdî, Z. A. bin A. (1980). Sahîh-i Buhârî, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi (I-XII) (çev.: A. Naim-K. Miras). Ankara: DİB Yayınları.

